

MANEVİ BAKIM: ANLAMI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE EĞİTİMİ (HOLLANDA ÖRNEĞİ)

Arslan Karagül*

Öz

Hollanda, bir milyon civarında Müslümanın yaşadığı, yaklaşık 17 milyonluk küçük ve müreffeh bir Kuzey Avrupa ülkesidir. Parlemonter krallık ve laik bir devlet yapısına sahip olan bu ülkede resmi kurumlarda, kanun güvencesine alınmış olan Manevi Bakım meselesi müslümanlar için de geçerlidir. Avrupa'da Manevi Bakım, hastane, hapishane ve askeriye gibi resmi kurumlarda, dini ve dini olmayan inançla ilgili her türlü manevi yardım ve desteğe verilen isimdir. Burada bu hizmetlerin Hollanda'da nasıl organize edildiği, içeriği, diğer mesleklerden farkı, model, metod, kanuni durumu ve bu görevi yapanların eğitim, istihdam durumları özellikle müslümanlar açısından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hollanda Müslümanları, Manevi Bakım, Hastane, Hapishane, Askeriye

Abstract

Spiritual Care: It's Meaning, Significance, Method, and Training (The Netherlands Case)

Netherlands is a small and prosperous Northern Europe country where live about one million Muslims from 17 million people. A matter of spiritual care legalized within official institutions in this country that have Parliamentary monarchy and secular state structure also applies to Muslims. Spiritual Care in Europe is a name given to all kinds of spiritual help and support concerning religious and non-religious belief within official institutions as hospital, prison and army. In this paper will be taken how to be organized and contents and difference in other jobs and models and methods and legal status and education and employment status of these services in the Netherlands.

Keywords: Dutch Muslims, Spritual Care, Hospital, Prison, Army

---

* Doç. Dr., Amsterdam Vrje Üniversitesi Teoloji Fakültesi, İslam İlahiyat Merkezi, a.karagul@vu.nl

Giriş

Hollanda’da maddi bakım’a olduğu kadar Manevi Bakım’a da önem verildiğini söyleyebiliriz. Bunun en açık kanıtı Manevi Bakım’ın Anayasa’da yerini alan din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde hapishane ve askeriye gibi kurumlarda temel bir hak olarak, ‘sağlık kalite kanunu’ çerçevesinde sağlık kurumlarında kanunla düzenlenerek temel sağlık sigortası kapsamına alınmış olmasıdır. Bu düzenleme içinde Hollanda’da Manevi Bakım hizmetleri devlet tarafından finanse edilmektedir. Avrupa’da Manevi Bakım’ı anlatmada Hollanda örneğini seçmiş olmamızın sebebi Hollanda kurumlarında Manevi Bakım hizmetlerinin Müslümanlar açısından, belki de, Avrupa’nın hiç bir ülkesinde gerek kapsam, gerekse kanuni ve finansal düzenleme açısından bu kadar gelişmiş olmamasından kaynaklanmaktadır. Kapsam itibariyle Manevi Bakım’dan sadece dini olan grupların değil, dini olmayan grupların da istifadesi söz konusudur. Kanuni düzenleme ve finans açısından Manevi Bakım Görevlilerinin tamamı devlet memuru konumundadırlar. Hem devlet memuru, hem de kendi dini temsil organları adına atanmış olma durumları söz konusudur. Hukuken tanınmamış temsil kurumlarının bu sahaya Manevi Bakım görevlisi atayabilmesi mümkün değildir. Meseleye Manevi Bakım’ın organizasyonu konusunda tekrar dönülecektir.

Hollanda’da Manevi Bakım eğitimi yüksek okul ve üniversite düzeyinde verilmektedir. Bu hizmette istihdam edilen Manevi Bakım Görevlileri, gerek eğitimi sırasında gördükleri staj, gerek mesleğin icrası sırasında aldıkları meslek içi gelişim kurslarıyla eğitilmektedir.

Manevi Bakım konusunda bu tür bir uygulamanın Müslümanlar açısından gerek Avrupa’nın diğer ülkelerinde gerekse geldikleri ülkelerde, tam olarak, bu şekilde uygulandığı söylenemez. Burada hemen şunu da belirtmek gerekir: Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Hollanda’da da sadece din (inanma) hürriyeti değil, dinsizlik (inanmama) hürriyeti de, anayasal bir hak olarak teminat altındadır. Bu nedenle Hollanda’da her hangi bir dine mensup olmadan kurumsallaşmış bulunan Humanistlerin de Manevi Bakım Görevlileri hastane, hapishane ve askeriye gibi kurumlarda istihdam edilmektedir. Hollanda’da Manevi Bakım konusundaki bu uygulama, kanuni altyapısı, organizasyon ve finansı ve eğitimi açısından incelenmeye değer bir örnektir. Bu sebeple aşağıda Hollanda’da Manevi Bakım üzerinde durulacaktır.

1. Manevi Bakım İstatistiği

Yaklaşık 17 milyon nüfusu ve 41.526 kilometrekarelik alanı bulunan Hollanda’da 2011 yılı itibariyle bir milyona yakın Müslüman ve iki milyon civarında yabancı bulunmaktadır. Dolayısıyla Hollanda’da yabancıların yarısını Müslümanlar oluşturmaktadır. Ülkedeki hastane, hapishane ve askeriye

gibi kurumlarda Müslümanların sayısının artmasına paralel bir şekilde bu kurumlarda Manevi Bakım Görevlisine duyulan ihtiyaç da her geçen gün artış göstermektedir.

Hollanda'da 2011 yılı itibariyle yaklaşık 100 bakım kurumunda¹ 850 kadar Manevi Bakım Görevlisi çalışmaktadır. Bunlardan sadece 12'si Müslümandır. Diğerleri Katolik, Protestan ve Hümanist Manevi Bakım Görevlileridir. Yaklaşık 100 hapishanede ise 250 Manevi Bakım Görevlisinin 60'ı Müslüman Manevi Bakım Görevlisi/ İmamdır.² Hapishanedeki Müslüman Manevi Bakım Görevlilerinin 7'si kadındır. Ayrıca askeriyede 2008'den bu yana 2 Müslüman Manevi Bakım Görevlisi görev yapmaktadır.³ Resmi kurumlardaki Müslüman Manevi Bakım Görevlilerinin sayısı henüz yeterli rakama ulaşabilmiş değilse de, mevcut çalışanlar diğer Manevi Bakım Görevlileriyle eşit haklara sahip bulunmaktadırlar. Bir fikir vermesi açısından bu sayısal verileri belirttikten sonra şimdi bir meslek dalı olarak Manevi Bakım'ın neliği üzerinde durabiliriz.

2. Manevi Bakım Nedir?

Manevi Bakım, bir din ve inanç desteğidir. İnsanların acılı, sıkıntılı, üzüntülü, korkulu, yalnızlık ve ümitsizlik hallerinde, ani değişmelerle gelen (has-talık, ameliyat, mahkumluk, askerlik, sakatlık, afet, yaşlılık gibi) kriz drumlarında, onların yanında olmak; onlara din ve inanç açısından destek olabilmek, varsa soru ve sorunlarına danışmanlık etmek; adet ve ibadetlerini yerine getirebilmelerinde rehberlik, varlıklarına bir mana, hayatlarına yeni bir anlam verebilmede eşlik edebilmektir. Bütün bunları resmi ve profesyonel, uzman bir şekilde yapabilmektir. Hastane, hapishane, askeriye ve bakım kurumları gibi resmi kurumlarda bu işi uzman bir şekilde yapan kişiye Manevi Bakım Görevlisi denir.

Manevi Bakım Görevliliği yapanlara Türkçe literatürde, genelde, *dini danışman* veya *manevi rehber* gibi isimler de verilmektedir. Halbuki bu tabirler, bize göre, bu mesleği yapanların daha çok fonksiyonunu ifade ettiğinden,

- 1 Hollanda' da bakım kurumu denilince hastaneler, hasta ve yaşlı bakım evleri, psikiatri, gençlik bakım, zihinsel özürlüler ve revalidasyon merkezleri anlaşıl-maktadır.
- 2 www.gevangenisimam.nl, info: Mohamed Ajouau, Hoofd IGV bij het Ministerie van Veiligheid en Justitie (Bilgi: M.Ajouaou, Adalet Bakanlığı İslam Manevi Bakım Daire Başkanı). (14.05.2012)
- 3 http://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2011/12/01/46191408/Defensie_erkent_Con_tactorgaan_Moslims_en_Overheid (14.05.2012)

biz bu mesleği icra edenlere *Manevi Bakım Görevlisi* demeyi tercih ediyoruz. Çünkü onlar yukarıda belirtilen kurumlarda bu mesleği icra etmek üzere, gerek ‘gönderici kurum’ (zendende instantie: atama kurumu), gerek istihdam edici kurum tarafından resmen ‘memur statüsünde’ görevlendirilmektedirler.

2.1. Manevi Bakım Ne Değildir?

Manevi Bakım ne bir psiko-terapi ne de sosyal bakımdır. Kendine ait bir içerik, model, metod ve eğitimi vardır. Bu itibarla Manevi Bakım Görevlisi bir psikolog, psikiyatrist ve sosyal bakımcıdan meslek olarak ayrılır. Şimdi bütün bunların ne anlama geldiğini Manevi Bakım’ın isminden başlayarak daha geniş bir şekilde izah etmeye çalışalım.

2.2. İsmi

Manevi Bakım tabiri, esasen İngilizce ‘spiritual care’ (‘spirit’, maneviyat, ruh; ‘care’, bakım) tabirinin tercümesidir. Almancası ‘seelsorgen’ (Seele, ruh, nefis; sorgen, bakım) olan bu tabirin Hollandaca karşılığı ‘geestelijke verzorging’ dir. ‘Seele’ veya ‘geest’, ruh, nefis; ‘sorgen’, ‘zorg’ veya ‘verzorging’ bakım anlamına gelmektedir. Burada *bakım* (*care*) kelimesinin İngilizce ‘*cure*’ denen ‘*tedavi*’den farkı belirtmek için kullanıldığını özellikle vurgulamamız gerekir. ‘*Cure*’ ‘biyolojik sağlığa tekrar kavuşmayı, iyileşmeyi’ (genezing) ifade eder. ‘*Care*’ ise, ilgi, ihtimam, alaka içeren *Bakım*’dır. Bu da hemşirelerin hastaya yaptığı maddi bakım’dan tutun da insanların görünmeyen akli, ruhi, psikolojik (duygu) yönlerine de gösterilmesi gereken her türlü ilgi ve alakayı ifade etmektedir. Dini ilgi ve alakayı kapsayan Manevi Bakım da buna dahildir.

Görüldüğü gibi Manevi Bakım tabiri Batılı dillerde hemen hemen aynı kelimelerle ifade edilmektedir. Türkçe’ye bu tabir, tercüme yoluyla, yeni yeni girmektedir. Ancak maneviyat deyince Türkçe’de ilk akla gelen din ve ahlak olmasına rağmen, yabancı literatürde bunun anlam ve kapsamı daha geniş tutulmaktadır. Maneviyat sadece din ve ahlak anlamında değil, aynı zamanda din-dışı inanç, düşünce ve duyguyla ilgili her şeyi kapsayan bir kavramdır. İslami literatürde maneviyat kelimesi genelde dinle özdeşleştirildiği için, bazen sanki, dini inancın dışında bir maneviyat veya ahlak anlayışı yoktur gibi de düşünülebilmektedirler. Batıda böyle bir ayırım yapılmamakta, bir dinsizin ve ateistin de maneviyatı, ilham aldığı bir kaynağı ve ahlak anlayışı (etiği) olduğu normal görülmektedir. Burada Manevi Bakım tabirini bu geniş anlamında kullandığımızı belirtmemiz gerekiyor. Bunun yanında Dini Bakım tabirinin, belli

dinlerin ahlak esaslarına bağlı olarak kullanılan daha dar bir anlam taşıdığını da vurgulamak yerinde olur.

Avrupa ülkelerinin bir çoğunda halen hıristiyanlığa ait dini bakımı içeren birimler için ‘pastoral care’, ‘pastorale zorg’, ‘Seelcorge’ gibi tabirler kullanılmaktadır. Örneğin hastanelerdeki bu işle ilgili bölümlerde yer yer bu tür ‘pastoraat’ veya ‘pastorale centrum’ (katolik veya protestan papazların çalıştığı dini bakım merkezleri) gibi isimler halen bir şekilde muhafaza edilmektedir. Bu esasen, eskiden bu merkezlerde sadece Hıristiyan din görevlileri bulunduğu için yapılmış bir isimlendirmedir. Bu sebeple de halen, sadece Hıristiyan din görevlilerinin olduğu kurumlarda yine böyle kullanılmaktadır. Ancak, artık gittikçe globelleşen ve ‘müli kültürel’ bir toplum haline gelen ülkelerin söz konusu resmi kurumlarında, dinden daha geniş bir anlam ifade eden maneviyatla ilgili daha kapsamlı kelimeler tercih edilmektedir. İleride bu mesleğin Hollanda’daki gelişim tarihinde de açıklanacağı gibi, Hollanda’da bu sahada, ikinci dünya savaşından sonra, Humanistlerin de yer almasıyla, Dini Bakım’dan (pastoral care) daha geniş bir anlam ifade eden ‘manevi’ (spiritual/geestelijk) kelimesi kullanımı tercih edilmiştir. Nitekim Hollanda’da gerek sağlık kurumlarında çalışan Manevi Bakım Görevlilerinin meslek kuruluşlarının adı (VGVZ)⁴, gerekse hapishane, askeriye gibi kurumlardaki bu bölümlerin adı artık Hollandaca tabiriyle, ‘Dienst Geestelijke Verzorging’⁵ gibi isimlendirmelerle yapılmaktadır. Bu bölümler içinde Müslümanlarla ilgili olan bölüme ‘İslami Manevi Bakım’ ve bu görevi yapanlara ise ‘İslami Manevi Bakımcı’, İmam (Islamitische Geestelijke Verzorger)⁶ veya bizim tercih ettiğimiz tabirle, Müslüman Manevi Bakım Görevlisi, (Moslim Geestelijke Verzorger) denmektedir. Diğer Din ve Manevi Bakım Görevlileri için de bu gibi tabirler kullanılmaktadır.⁷

Bahsi geçen bu isimlendirme Hollanda’da, söz konusu kuruluş (VGVZ) tarafından 40 yıl kadar önce yapılmış olup halen kullanılmaktadır. Ancak son yıllarda bu isimlendirmeden de tatmin olmayanlar vardır. Örneğin, dini vakıflarca kurulan hastanelerde ‘pastoral’ ve ‘geestelijk’ kelimeleri yanyana kullanılırken ‘geestelijk’ kelimesi de, esasen, kiliseye (dine) ait bir terim olarak görüldüğünden, secular bir akım olan humanizm gibi dini olmayan akımları daha açık ifade edebilmek için, buna, ‘Hayat Yönelişleri’ (Levensorientatie) diye

4 Vereniging van Geestelijke Verzorgers in Zorginstellingen (Sağlık Kuruluşları Manevi Bakım Görevlileri Derneği, kuruluşu 1971).

5 Adalet Bakanlığı Manevi Bakım Hizmetleri (Dienst Geestelijke verzorging bij Justie).

6 www.gevangenisimam.nl; www.iofc.nl/node/41437. (05.04.2012)

7 www.iofc.nl/node/41437. (05.04.2012)

yeni bir tabir eklemeyi tercih edenler de vardır. Nitekim Hollanda'nın Utrecht şehrindeki Akademi Hastanesinde (UMC-Utrecht) bu bölümün adı bu sebeple 2009'dan itibaren (Beleidsplan 2009-2014:40) 'Levensorientatie & Geestelijke Verzorging' şeklinde değiştirilmiş bulunmaktadır.⁸ Amsterdam'daki Protestan bir mezhebe ait VUMC hastanesindeki bu bölümün adı ise (Dini/Papazlığa ait ve Manevi Bakım) anlamında 'Pastoraat & Geestelijke Verzorging'dır. Burada çalışan Hıristiyan görevliler hernekadar 'geestelijk' kelimesini daha geniş anlamda kullanıyorlarsa da kendi geleneklerine ait tarihi bir anlam da ifade ettiği için 'pastoral' (papazlık) kelimesinden vazgeçememişlerdir. Bu da dini ve dini olmayan (seculer) bir temele dayalı iki hastane arasındaki anlayış ve değişik tutum farkını göstermektedir.

Özetlemek gerekirse, Hıristiyanlıkta Dini Bakım'ın tam karşılığı 'pastoral care' olarak ifade edilirken; hem dini, hem din dışı Manevi Bakım daha çok 'spiritual care' kavramıyla ifade edilmektedir. Bu demektir ki her dini bakım, Manevi Bakım'ı içerdiği halde, her Manevi Bakım dini bakımı içermez. Çünkü bir insan her hangi bir dine bağlı olmadan da, gerek tabiatan, gerek insanlar arası ilişkilerden, gerek değişik düşünce ve hislerden aldığı ilhamla varlığına, hayatına bir yön verebilir. Dinsizin (ateist, hümanist) de inancı, netice itibarıyla bir inançtır. Onun da kendini hayata bağlayan ilkeleri doğrultusunda bir maneviyatı, değer yargıları vardır. Bizim burada bahis konusu ettiğimiz hümanistler ateist hümanistlerdir. Bu ne demektir, önce buna değinelim.

2.2.1. Hümanizm ve Hollanda'da Hümanistler

Hümanizm klasiğinden modernine, dinlisinden dinsizine kadar birçok çeşitleri olan⁹ felsefi bir akımdır. Dini akımlardan farkı dinlerin tarif ettiği gibi insan üstü bir Yaratıcı gücü (God, Allah) kabul etmemek (ateist) veya en azından böyle bir gücün varlığı konusunda bilinemeci (agnost) bir tavır takınmaktır. Bu sebeple hümanizm, kısaca, insanın kendi gücüne inanmak ve hatta bunu ilahlaştırmaktır şeklinde de tarif edilebilir. Anlatmak istediğimiz hümanizmin başlı başına bir hayat ve inanç felsefesi olduğudur. Konumuz olan Manevi Bakım sahasında onlar da, mensuplarına, manevi yardım ve destekte bulunmayı amaç edinirler. Bu bakımdan biz burada 'hümanist' veya 'hümanizm'den bahsederken, kelimenin yalın anlamıyla ve Türkçe'deki ifadesiyle ilk akla gelen 'insana insan gibi davranmak, insancıl ve insan sever olmak' gibi bir anlamdan daha ziyade, çoğunluğunu ateistlerin oluşturduğu bir akımı kast ettiğimizi vurgulamak istiyoruz.

8 www.humanistischecanon.nl/ (05.04.2012)

9 www.umcutrecht.nl/levensorientatie(05.04.2012)

Tarihi itibariyle Batı'daki bugünkü modern hümanizm, esasen Hıristiyanlıktaki 'ilah' (god) anlayışına bir tepki olarak, 19. Yüzyıl Fransız Aydınlanması filozoflarıyla doğmuş bir akımdır. Hayat felsefelerinin özü, insanın kendi dışında bir (Yaratıcı) güce ihtiyaç duymadan, insanın kendi kendine yetebileceği (autonomi) inancına dayanır. Biz burada bunun ayrıntılı felsefi analizine girmeden Hollanda'da bu felsefe ve hayat görüşüne dayalı grup olan Hümanistlerin, resmi kurumlarda, toplam Manevi Bakım Görevlilerinin üçte biri nisbetinde görevlilerinin bulunduğunu belirtmek istiyoruz.

Hümanistlerin Hollanda'daki 'Humanistische Verbond' (Hümanist Dayanışma) isimli kuruluşları; hastane, hapishane ve askeriye Manevi Bakım Görevlisi atama, okullara Hümanist eğitim/etik (vorming) dersi veren öğretmen atama gibi yetkileri olan bir kuruluştur. Hernekadar bu kuruluşun 10 bin kadar üyesi mevcut ise de Hollandalıların % 40'nın hümanist insan ve dünya görüşünü paylaştığı araştırmalarda belirtilmektedir.¹⁰ Savundukları insani değerler açısından hümanistlerin, insan haklarını, aklı, etik davranışı, adalet ve eşitliği, sorumlu ve teloranslı davranmayı hedef alma ve öne çıkarma gibi özellikleriyle dinleri geride bıraktıkları bile söylenebilir. Manevi Bakım sahasında da etkili olmalarının sebebi bizce budur.

Hollanda'da eğitim, politika ve sanat gibi sahalarda oldukça etkili olan Hümanistlerin her ne kadar Hıristiyanlar ve Müslümanlar gibi kendilerine ait ilk ve orta okulları yoksa da Utrecht şehrinde, 1989'dan bu yana bir üniversiteleri bulunmaktadır.¹¹ Eğitim açısından, Hollanda'da eğitim sisteminin üçte birini kapsayan (gerisi devletce finanse edilen vakıf okulları) devlet ilkokullarının birçoğunda 'Humanistische Vorming' (Hümanist Eğitim) isimli etik dersleri mevcuttur. Bu dersleri vermeye, daha önce belirttiğimiz gibi, kendi kurumlarınca atanan öğretmenler yetkilidir. İşte hastane, hapishane ve askeriye gibi yerlere Manevi Bakım Görevlileri de, bu üniversite mezunları arasından seçilir.

Hollanda Anayasasında belirtilmiş olan din özgürlüğünün aynı zamanda, din değiştirme veya herhangi bir dine inanmama, dinsiz veya ateist olma özgürlüğünü de içermekte olduğunu burada belirtmemiz gerekir. Bugün birçok İslam ülkesinde hala bir tabu olan bu durum, Hollanda'da en doğal bir insan hakkı olarak kabul edilmekte ve uygulanabilmektedir. Bizce İslam'da bu özgürlük zaten vardır. Zira Kur'an'a göre insana inanma ve inanmama özgürlüğünü veren Allah'tır (Kehf /18, 29). Avrupa'da sık sık kullanılan 'İslami

10 www.humanistischecanon.nl; www.humanistischverbond.nl (05.04.2012)

11 www.uvh.nl.(05.04.2012)

hümanizm' tabirinden de anlaşılması gereken herhalde bu olmalıdır. Yoksa insanı ilahlaştıran bir 'İslami hümanizm'den bahsedilemez. Hümanizm hakkındaki bu kısa bilgi ve değerlendirmeden sonra şimdi Manevi Bakım'ın tanımını üzerinde durabiliriz.

2.2.2. Manevi Bakım'ın Tanımı

Manevi Bakım; hastalık, mahpusluk, askerlik gibi zor ve hayatın anlamının değiştiği anlarda, hayatına ve varlığına yeni bir anlam verme ameliyesinde, insanlara inançları istikametinde resmi ve profesyonel bir şekilde yardım, danışmanlık ve rehberlik yapabilmektir, şeklinde tanımlanabilir. Gayesi, hayatın değişik safhalarında, ani değişikliklerle gelen acı, üzüntü, korku, hayal kırıklığı ve ümitsizlik gibi hallerde insanlara ilgi ve alaka göstererek hayatlarına yeni bir anlam ve yön verebilmelerine yardım edebilmektir. Sağlıklı bir yaşama manevi bir destekle katkıda bulunarak insanın huzur ve mutluluğuna hizmet etmektir. Bu noktada Manevi Bakım'ın dini boyutu daha geniş bir perspektif kazanmaktadır. Buna İslami açıdan kısaca değinelim.

Dînî amacı: İslam'da Manevi Bakım'ın getireceği mutluluktan kastedilen sadece bu dünyadaki geçici bir mutluluk değil, hem dünya hem de ahiret mutluluğudur. İslami Manevi Bakım'ın özelliği de budur: *Dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeyi amaçlayarak varlığı sonsuzlukla anlamlaştırmaktır*. Kur'an'daki ilahi mesajda geçen "dünyadaki nasibini (gecici mutluluğunu) unutmadan ahiret yurdunu (ebedi mutluluğunu) ara" (Kasas /28, 77) düsturunda anlatılan da bu olmalıdır. Nitekim bu hedef Hz. Peygamberin dilinde "*hiç ölmeyecek gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışın*" Münavi (2/212) şeklinde ifadesini bulmuştur. Bu sebeble İslam'da Manevi Bakım, sadece beşikten mezara değil, "*ezel'den ebede*" şeklinde ifade edilebilir. Üstelik insanın şu veya bu şekilde, sonsuz mutluluk arayışı insanlığın başlangıcından beri üzerinde durulan bir konudur. İnsana ebedi canlılık verebilecek bir hayat suyu (*âb-ı hayat*) arayışı da buna dahildir. Nitekim ilk Müslüman filozoflar da bu konularda eserler vermişlerdir.¹²

Manevi Bakım'ın değişik açılardan farklı tarifleri yapılabilir. Bize göre en kısa tanımı 'Her insanın içinde saklı bulunan manevi gücü harekete geçirmektir' şeklinde yapılandır (Buuren, 152). En uzun tanımı ise, Hollanda'da 2002 yılında yukarıda adı geçen meslek kuruluşu (VGVZ) tarafından yapılan

12 Bkz. *Farabi'nin Üç Eseri, Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's Saade), Eflatun ve Aristo Felsefesi*, Çev., H. Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1974.

tanımdır. Bu tarif aynı kuruluş tarafından 1976'da yapılan ilk tariften daha geniştir. Bu birinci tarife göre Manevi Bakım; insanlara, hayat ve ölümlle ilgili sorularında, din ve hayat anlayışları istikametinde, profesyonel bir şekilde yardım ve rehberlik etmektir'. 1978'de tekrar düzeltilen ve hemen hemen aynı olan bu tarife, profesyonel sıfatının yanına, bir de 'resmen' (official) kelimesi eklenmiştir.¹³ Buradaki 'resmen' kelimesi Manevi Bakım Görevlisi'nin devlet tarafından 'resmen' tanınmış bir dini veya felsefi (üst) temsil organı tarafından atanması gerektiğine işaret etmek içindir.

Daha uzun ve son tarifte ise Manevi Bakım'ın kapsadığı hemen her alan daha detaylı bir şekilde zikredilmiştir. Adı geçen meslek kuruluşu tarafından 2002'de yapılan ve halen de her yerde kullanılmakta olan bu son tarifin önce İngilizce'sini verelim sonra da tercüme ve izahına geçelim.

Tarifin İngilizcesi:

Professional and official guidance of and caregiving to people in the process of seeking meaning for their existence, from and on the basis of religious and existential convictions, and professional consultation in ethical and philosophical aspects of caregiving and management.¹⁴

Türkçesi:

İnsanlara, varlıklarına anlam verme sürecinde, din ve hayat görüşlerine dayalı olarak ve buradan hareketle, profesyonelce ve resmen, yardım ve eşlik etmek; etik ve/veya dünya görüşü konularında bakım ve bakım politikasını belirlemede profesyonel bir danışmanlık yapmaktır.

Tarifte de görüldüğü gibi Manevi Bakım'da profesyonellik iki defa vurgulanmıştır, hemen bunun yanına da, az önce yukarıda belirtilen sebeple (bu son tarifte de) 'resmen' tabiri aynen muhafaza edilmiştir. Resmi kurumlarda çalışan Manevi Bakım Görevlileri ancak bu şekilde resmi memur statusünde, maaşlı olarak çalışabilmektedirler. Tarifte bahsi geçen profesyonelliğin ölçüsü ise lisans seviyesinde İlahiyat eğitimine ilave olarak alanda yüksek lisans yapmış olmaktır. En azından Manevi Bakım Görevlilerinin meslek kuruluşları genelgesinde bu nitelik, şart koşulmaktadır.¹⁵

13 Verzamelde Nota's van de Werkgrup (van UMC-Utrecht), Februari 1999, p. 25.

14 <http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Professional%20Standard%20Spiritual%20Counsellors%202005.pdf>.(05.04.2012)

15 www.vgvz.nl/over_de_vgvz.(05.04.2012)

Tarifte bahsi geçen üçüncü önemli husus Manevi Bakım Görevlisinin etik konusunda hem şahıslara hem de kurumlara profesyonel bir şekilde yardımcı olmasıdır. Bu noktada Hollanda’da bahsi geçen kurumlarda MBG olarak çalışabilmenin birinci şartı Hollandaca bilmektir. Zira Hollandacayı iyi bilmeyen bir Manevi Bakım Görevlisinin, ne doktor, ne hemşire, ne de yönetimle iyi bir iletişim kurabilmesi mümkündür. Bu yüzden Hollanda’da MBG olarak çalışmak isteyen imamların mutlaka Hollanda’da bir Üniversite’den mezun olması beklenmektedir. Bu güne kadar adı geçen resmi kurumlarda Müslüman Manevi Bakım Görevlilerinin çok az veya hiç görev alamayışının en önemli sebeplerinden biri de budur. Bu konuya daha sonra ‘Manevi Bakım Eğitimi’ başlığında tekrar değineceğiz. Bu tanımlardan sonra Manevi Bakım’ın içeriği üzerinde durabiliriz.

3. Manevi Bakım’ın İçeriği ve Önemi

Manevi Bakım inançla ilgili olduğu için, kişilerin inançları istikametinde onlara ilgi, destek, yardım ve rehberliği içermektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi buradaki ‘inanç’ kavramı, dini ve dini olmayan duygu, düşünce ve hayat anlayışını ifade etmektedir. Bu da kişilerin fayda ve önemine inanarak yerine getirdikleri ibadet vb. ritüellerin, dua ve sembollerin Manevi Bakım’da önemli bir yerinin olduğunu gösterir. Bu itibarla MBG, her din ve akımda, doğumla başlayan ve ölümle biten ibadet vb. ritüelleri, dua ve sembolleri iyi bilmek ve yeri geldiğinde uygulanmasına rehberlik ve eşlik etmek durumundadır. Bu ritüellerin en belirginleri, örneğin Hıristiyanlıkta doğan çocuğun vaftiz edilmesi, ölmekte olan insanın başının yağlanmasıdır. Hıristiyanlıkta olduğu gibi hemen her din ve akımda benzer ibadetler ve ritüeller söz konusudur; bunları yapmak, insanın manevi gelişimine bir şekilde etki etmekte ve anlam kazandırmaktadır. Nitekim İslam’da isim verme esnasında çocuğun kulağına okunan ezanın ve kametin ruhi ve psikolojik etkisinin hayat boyu devam ettiğine inanılır. Ölürken getirilen şehadet vs. ile bu tamamlanır. Ezan ve şehadet arasındaki ibadetlerin Müslümanın manevi hayatının gelişmesindeki anlam ve etkisi inkar edilemez. Bir müslümanın yiyeceği ve içeceği tutun da göreceği tıbbi tedavi şekline kadar her şey manevi yaşamını etkiler ve bu konularda hangi durumda ne yapacağı konusunda yardım ve destek bekler; teselli, moral ve alaka ister. Manevi Bakımın önemi de buradadır.

Amerika’da yakın tarihte manevi destek alan hastalarla almayan hastalar arasında ilginç farklar tespit edilmiştir. Örneğin Ameliyat geçiren kalp hastalarında ölüm oranının, dini destek almayanlara nispetle, üç kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir. İbadet yapan hastalarda kan basıncının yapmayanlar-

dan 5 mgr. daha düşük olduğu, daha sağlıklı ve daha az depresif oldukları tespit edilmiştir. İntihar oranlarının da dinden, maneviyattan uzak insanlarda 4 kat daha fazla olduğu görülmüştür. Kalça ameliyatı geçirmiş ibadetine düşkün kadınların, böyle olmayanlara nispetle daha erken yürüyebildiği ve daha az depresif oldukları, ayrıca ibadetinde devamlı olan insanların bazı hastalıklardan (coronair-arteriële) ölüm oranlarının, ibadetle meşgul olmayanlara göre % 50 oranında daha az olduğu tesbit edilmiştir. Harward Üniversitesinde 30 ay boyunca yapılan gözlem ve araştırmalarda dindar insanların daha sağlıklı olup, daha erken tedavi olabildikleri gözlemlenmiştir. Netice itibariyle ibadet, meditasyon gibi manevi desteğin insanlarda stres hormonlarına, bunun da kan basıncına (tansiyona), kalp atışına ve rahat nefes alabilmeye etki ettiği bildirilmektedir (Bouwer, 13).

Bu örneklerden de istifade ederek kısaca ‘bakım’ (care) kavramı ile ‘tedavi’ (cure; kür) kavramı arasındaki ilişkiyi biraz daha açabiliriz. İngilizce’de ‘care’ kelimesi, ilgi, alaka, özen gösterme gibi anlamlara gelmektedir ki Manevi Bakım’dan kast edilen de esasen budur. İnsanın maddi yönüne (bedenine, maddi ihtiyaçlarına) olduğu kadar, manevi yönüne (ruhuna, duygularına) de özen, ilgi, alaka gösterilmesi ve değer verilmesinin vurgulanması ile ilgilidir. Buna mukabil ‘cure’ kelimesi ise tedavi, çare, ilaç, şifa ile ilgili bir kavram olup tıp dilinde fiziki tedavi ile doğrudan alakalıdır. Her ne kadar manevi bakımdan da neticede manevi bir şifa beklenirse de bu fiziki iyileşme gibi, örneğin bir yaranın iyileşmesiyle aynı değildir. Bu sebeple manevi bakım meselesi, bir ‘cure’ değil, ‘care’ meselesidir denir. Manevi Bakım’da sadece ‘care’i değil ‘cure’ü de hedef alanlar da yok değildir. Nitekim özellikle Amerikalı Hıristiyan ilahiyatçıların ‘pastoral terapi’ (therapy) adı altında yaptıkları da budur. Bu tür tedavinin esası Hıristiyanların mukaddes kitabında anlatılan Hz. İsa’nın (ruhi) ‘hastalık’ları iyi etme ameliyesine dayandırılmaktadır. Hıristiyanların kilise içi veya dışı gruplarında, ruh çağırma, cin çıkarma vs. seanslarla yapmaya çalıştıkları bir takım tedavi uygulamaları da halen görülmektedir.

İslam dünyasında da bu gibi cin çıkarma (cincilik) vs. yollarla tedavi şekilleri de görülmeyen olaylardan değildir. Ancak bunların konumuz olan (resmi kurumlarda) Manevi Bakım’la alakası yoktur. Bu gibi işlerle meşgul olanlara ne Üniversitelerde bu konuda bir eğitim, ne de kurumlarda resmi görev verilir. Aksine Manevi Bakım’da insanlar bu gibi (batıl) ‘inanç’ şarlatanlarının elinden ve etkisinden kurtarılmaya çalışılır. Kur’anda da çizilen hedef budur: Görünen (insan) ve görünmeyen (cin) şerhilerden, kötü düşünce ve zararlı etkilerden, Allah’a sığınarak, kurtulmak.¹⁶ Bu nedenle Manevi Bakım Görev-

16 Felak (113) ve Nas(114) sureleri

lilerinin muhatapları ile yaptığı dini, manevi konulardaki konuşmaların (counseling) da benzer şekilde bir tedavi etkisi gösterdiği inkar edilemez.

Manevi Bakım; acı, keder, sıkıntı, üzüntü ve ümitsizlik veren manevi problemlerini, insanları teselli ederek, onlara destek olarak, iyi ahlak ve davranışa yönelebilmeleri konusundaki arayışlarına eşlik ederek (hırs, tamah, korku, kıskançlık gibi manevi hastalıklardan) kurtulabilmelerine yardımcı olabilmektir. Bu da bir çeşit terapi (inanç terapisi), inanca bağlı değerler vasıtası ile kurtuluş, değişim olarak da yorumlanabilir. Neticede bu da bir yöntemdir. Herhangi bir uzvu yaralanmış bir insanın tedavisine yönelik olarak o yaranın temizlenip sarılması, tıbbi tedavi ile fiziki/biyolojik acısının dindirilmesi yoluyla sağlığına hizmet edildiği gibi bozulmuş morallerin, incinmiş duyguların, kötü düşünce ve hayatı darmadağın eden çeşitli görünmez (manevi) etkenlerin insanın içinde (gönlünde/kalbinde/ruhunda) açtığı derin yaraların da temizlenip sarılması, dolayısıyla manevi (görünmez) acıların giderilmesi yoluyla da sağlığa hizmet edilebilir. Bu açıdan Manevi Bakım Hizmeti de, aslında, bir sağlık hizmetidir. Çünkü sağlık, Dünya Sağlık Örgütüncü de vurgulandığı gibi, sadece hasta olmamak değil, insanın *fiziki, sosyal, ruhi ve manevi* yönden uyum içinde olmasıdır.

4. Manevi Bakım'ın Çıkış Noktası (Felsefesi) ve Önemi: İnsana Bütüncül Yaklaşım

Manevi bakımın felsefesi insana *bütüncül (holistic) yaklaşım ilkesine* dayanır. Her şeyden önce insanın sadece maddi değil manevi, ruhi yönünün de olduğu esastan çıkışla gerek fiziki, gerek psikolojik ve sosyal, gerekse manevi (spiritual) ihtiyaçlarının da olduğu kabul edilir. Bugünün modern dünyasında bu sahaların her birinin bir uzmanı vardır. Fiziki, tıbbi tedaviyi doktor yapar; psikolojik rahatsızlıklara psikolog veya psikiyatri uzmanı bakar; (maddi) sosyal işlere ait bir sosyal bakım görevlisi vardır. Peki, manevi sahanın da bir uzmanı olması gerekmez mi?

Burada Maslow'un 'ihtiyaçlar' teorisini hatırlamakta yarar vardır. Maslow insanın *beş kademeli* bir ihtiyacıdan bahseder. Bunlar sırasıyla; 1. Biyolojik ve Fiziki ihtiyaçlar (yeme, içme, uyku, giyinme ve barınma ihtiyacı), 2. Emniyette olma (güvenlik) ihtiyacı, 3. Aidiyet ihtiyacı (aşk, sevgi, sosyal ilişki, bir yere bağlılık), 4. Takdir olunma ihtiyacı (itibar, şöhret, kendine değer biçme), 5. Kendini geliştirme, gerçekleştirme (self realisation), kendi imkan ve kabiliyetini kullanma ihtiyacı.

Maslow her ne kadar bu sıralamada, insanın manevi ihtiyaçlarını, fiziki ihtiyaçlarından sonraya koymuşsa da, manevi ihtiyaçlar insanın hastalık, afet,

musibet, ruhi sıkıntı gibi durumlarında, şahsi gözlemlerimize göre, öne geçmektedir. Demek oluyor ki, yerine göre, maddi ihtiyaçlarla, manevi, ruhi ihtiyaçlar yer değiştirmektedirler. Hatta maddi ihtiyaçlarının öne geçtiği yerlerde bile, manevi, dini, duyguları kuvvetli olan insanlar, maddi ihtiyaçların esiri olmaktan kolayca kurtulabilmektedirler. Bir insanın, açlıktan kırılrsa bile, dini, ahlaki duyguları nedeniyle, hırsızlık yapmaya yönelmemesi başka türlü izah edilemez. İçinde bulunduğu durumdan memnun olabilen, elindekine kanaat getiren, belalara sabredebilen ve ümidini yetirmeyen bir insanın sağlık durumuyla, bunları yapmayan bir insanın sağlık durumu arasındaki fark kolayca görülebilecektir.

Çoğu zaman manevi boşluktan gelen stres ve mutsuzluğun insanın sıhhatine olumsuz etkisi artık bilimsel çalışmalarda da sık sık dile getirilmektedir. Bu da gösteriyor ki sahip olduğuna razı olamayan insanın, Kur'anın tabiriyle, kalbini Allah duygusuyla (zikriyle) yumuşatamayan insanın (Rad/13, 28) kolayca manevi boşluğa düşmesi, maddi sağlığının kaybolmasına da sebep olabilmektedir. İşte İslam açısından da, insanın bu dört yönünü (fiziki, psikolojik, sosyal ve manevi) hesaba katan bütüncül yaklaşımdan hareketle Manevi Bakım'a da en az maddi kadar önem verilmesi gerektiği söylenebilir. Bunu bir arabanın 4 tekerleğine veya bir atın 4 nalına benzetmek de mümkündür. Bu dördün biri eksik kalınca arabada da, atta da, insanda da arıza başlamış demektir. Modern dünyada bunun önemi iyi kavrandığı içindir ki, bu sahaların her biri artık ayrı bir uzmanlık dalı haline gelmiştir.

4.1. Psikolojik ve Sosyal Bakım'dan Farkı

Manevi Bakım mesleği, Hollanda'da hastane, hapisane ve askeriye gibi yerlerde verilen dini ve manevi hizmetlerin adıdır. Bu itibarla bu hizmet, kilise ve cami gibi ibadet yerleri dışındaki dini manevi inanç hizmetlerini ifade eder. Bu yönüyle manevi bakım tıp, psikoloji, psikiatri, sosyal hizmetler gibi diğer mesleklerden (disiplinlerden) ayrılır.

Hollanda'da Manevi Bakım ile psikolojik tedavi (terapi) veya sosyal (maddi) bakım bir birinden ayrı olarak icra edilen, ancak genelde bir birini tamamlayan ve destekleyen ayrı birer meslek dalıdır. Manevi Bakım'ın çıkışı noktasında görüldüğü gibi bunlar bir birinden tamamen kopuk değil ancak farklı mesleklerdir. Manevi Bakım'ın sahası inançla ilgili olduğu için daha çok ilahiyatı ilgilendiren bir sahadır. Psikolojinin sahası ise psikoloji ve psikiatri bilim dalıyla ilgili (bilimsel) bir sahadır. Her ne kadar başlangıçta bu ikisi arasında bir fark gözetilmemiş veya gözetilememişse de, 19. yüzyıldan itibaren,

Batı'da psikoloji ve psikiatri sahasındaki gelişmeler bu iki pratik ilim dalını bir birinden saha itibariyle ayırmıştır. Zaman zaman sahalara (meslekler) birbirinin zıttı (rakibi), paraleli veya tamamlayıcısı olarak da görülmüştür. Zaman zaman teoloji ve psikoloji arasındaki 'ilim' 'bilim' tartışmaları da bu cümledendir. Halbuki iyi bir Manevi Bakımcı, iyi bir psikolog; iyi bir psikolog da iyi bir teolog olabilir. Manevi Bakımcı'nın yaptığı işle, psikoterapist'in yaptığı iş arasında şöyle bir fark belirtilmektedir. Manevi Bakımcı, kişinin inanç yönünü öne alır, psikolojik (bilimsellik, metodik) yönünü arka plana koyar; psiko-terapist ise işin bilimsel ve metodik yönünü (kişinin psikolojik yönünü) öne alır, inanç yönünü arka plana koyar (Mooren, 29). Ancak, her ikisi de uygulamada bir mesleği diğerine karıştırmadan icra etmek zorundadır.

5. Manevi Bakım ne değildir?

Yukarıdaki tariftten de anlaşılacağı gibi MBG (pastor, pandid, iman), ne psiko-terapi ile meşgul olan bir psikolog, ne sosyal işlerle meşgul olan bir sosyal hizmetler görevlisi, ne de tıbbi bir tedaviçi/doktordur. Bütün bu mesleklerin kendilerine has özel metod ve uygulamaları vardır. Cincilik, büyüçlük gibi meşguliyetler de bu mesleğin tamamen dışında olan işlerdir. Diğer mesleklerin birbirinden farkı zaten açık olduğu için, biz burada sadece, bazen birbirine karıştırılan iki sahaya (ilahiyat ve psikoloji'ye) bakacağız.

Her ne kadar dini-manevi bakıma esas teşkil eden ilahiyat ilmi ile psikolojinin veya bir ilahiyatçı ile psikoloğun, gri saha denilen, ortak bir sahalara varsa da, bu onların ne birbirilerine rakip olmasını, ne de birinin sahasını diğerinin tamamen işgal etmesini gerektirir. Bunlar artık bugünün modern dünyasında bir birinden tamamen ayrılmış müstakil iki çalışma şekli olan iki ayrı meslektir. Bunlar her ne kadar teoride bir birine çok yakınlarsa da uygulamaları birbirlerinden tamamen farklıdır. Bu fark, az önce de belirtildiği gibi, genelde teolog için ön planda gelen şeyin yani inancın psikolog için ikinci planda geldiği ve psikoloji için ön planda gelen şeyin yani terapi ve tedavinin, teoloji için ikinci planda geldiği şeklinde de ifade edilebilir. Bu fark, Hollanda'da, sosyal hizmetler için de geçerlidir. Hemen her kurumda ama özellikle hastane ve hapisanelerde mevcut Sosyal Hizmet Görevlileri, sosyal ve maddi bakımdan zor durumda olanların, maddi ihtiyaç ve sosyal sorunlarıyla meşgul olurlar. MBG ise sosyal ve maddi ihtiyaç içinde olan kişileri, bu sorunların çözümünü için Sosyal Görevliye veya varsa Psikolojik sorunların çözümü için Psikolog veya Psikiyatrist'e sevk eder. Manevi konularda sorunlar olduğu zaman onlar da muhataplarını, Manevi Bakım Görevlilerine sevk eder ve bu şekilde disiplinler arası birlikte çalışma (inter-disciplinair) gerçekleşir. Bu karşılıklı havale etme işi, örneğin, bir Manevi Bakım Görevlisi ile cinci ve büyüçü arasında

görülmez. Zira ne bu sonuncuların Manevi Bakım Görevlileriyle ve bu görevle bir ilişkileri vardır, ne de Manevi Bakım Görevlilerinin onlara güveni. Esasen, bize göre, Manevi Bakım Görevlisinin görevlerinden biri de insanları bu gibi şarlatanların pençesinden kurtarmaktır. Misyonerliğe gelince, bunun yukarıda belirtilen resmi kurumlarda zaten yeri yoktur. Manevi bakımda amaç misyonerlik değildir. Her grup kendi inanç grubuna hizmet eder. Ayrıca psikoterapi'nin kendine has bir çalışma düzeni, belli seansları vs. olması gerekirken, manevi bakımın muhataba belli seanslar ve sürede verilmesi şart değildir. Muhatapla her tanışma ve konuşma bir Manevi Bakım'dır, destektir. Uzun veya kısa, az veya çok. Psiko-terapi'de ise muhatabın düzenli bir kişilik analizi yapılarak, problemleriyle beraber yaşamaya alışması veya zararlı hareketlerinin kontrolü hedef alınırken, Manevi Bakımda, bir adım daha ileriye gidilerek kişinin inançlarına temel teşkil eden yönüyle (insan, Allah, dünya, ahiret) ilişkileri üzerinde durulur ve ona bu açıdan yardım edilir.

Profesyonel bir MBG, insan psikolojisini de iyi bilmeli ve psikolojik metotlardan, verilerden istifade edebilmelidir. Buna karşın her psikolog da kişinin inançla ilgili düşünce ve davranışlarını dikkate almalıdır. Neticede her ikisi de insanın, esası tam olarak bilinemeyen, ruh ve nefis (kişilik) sağlığını esas almaktadır. Nitekim Arapça'da psikolojinin adı, ilmün-nefis (nefis: kişilik ilmi) iken, Manevi Bakım'ın adı: 'ri`âyatı'r- ruhiyye' yani ruhi (manevi) bakım şeklinde ifade edilmektedir. Arapça'da 'ri`âye' çobanlık demektir. Bunun Hıristiyanlıktaki tam karşılığı 'pastor' kelimesidir. Pastor (papaz) kelime anlamı itibariyle 'çoban' demektir. İslami literatürde çok kullanılan 'hepiniz birer çobansınız' hadisinde(Buhari, ankam:1) de bu 'ri`âye' kelimesi geçer. Tek fark, Hıristiyanlıkta özel çobanlar (pastor/clericus) vardır, İslamda ise herkes çoban'dır; bir birinin çobanı, sorumlusu.

Konu ile ilgili olarak şunu da belirtmemiz gerekir: Psikolojik tedavi yapan psikolog, psikoterapist veya psikiyatrist, unvanı korunmuş bir meslek dalıdır. Her önüne gelen, diploması olmadan, bu hizmeti sunamaz. Bunların meslek kodları vardır. Bunun gibi Manevi Bakım dalı da artık Batı'da kendine ait kodları olan bir meslek dalıdır.¹⁷ Bunun için bu meslek dalının Hollanda'da Yüksek Okul ve Üniversite master düzeyinde eğitimi verilmektedir.

6. Manevi Bakım'da Model ve Metotlar

Manevi Bakımda başlıca üç model vardır (Heitink, 43-85). Anlaşılmasında kolaylık için bu modelleri MBG açısından ele alalım.

¹⁷ www.vgvz.nl/over_de_vgvz/beroepsstandaard (English version of the Professional Standard Spiritual Counsellors-VGVZ) (05.04.2012)

i. *Tebliğ ve İrşad modeli*: Bu bilinen klasik modeldir. Tebliğci merkezdedir, liderdir, nasihatçı'dır. Tek taraflıdır. Muhatabı ona tabidir. Karşılıklı konuşma, diyalog yoktur. Önemli olan mesaj'ın iletilmiş olmasıdır.

ii. *Terapi (tedavi) modeli*: Bu model aslında psiko-terapi modelidir. Muhatabı (hastayı) merkeze alarak, onun ihtiyaçlarından yola çıkarak (client-centered) yapılan konuşmayla tedavi (counseling) metodu uygulanır. Öncüleri Amerikalı (humanist psikoloji öncüsü) Psikolog Carl R. Roger ve Maslow'dur. Hastaya kesinlikle herhangi bir emir ve tavsiye vermeden, onun inisiyatifine bırakılan bir metotla terapi yapılır. Bu model daha sonra yine Amerikalı Anton T. Boisen, Seward Hiltner ve ve H.J. Clinebell gibi Hıristiyan ilahiyatçı terapistlerce Manevi Bakım'da terapi (tedavi) modeli olarak kullanılmıştır. Burada da muhatap istek ve ihtiyacı istikametinde (client-centered) karşılıklı konuşma (counseling) esas alınır. Psikoloji'de uygulanan değişik iletişim metot ve prensipleri (muhatabı şartsız kabul, empati, aktif dinleme, direktif verme veya vermeme yoluyla) aynen burada da kullanılır. Ancak bu metod tamamen kişinin kendine yöneldiği, aşırı sorguya alındığı v.b. gibi gerekçelerle tenkit edilerek buna karşın sadece hastayla değil, hastanın eşi, ailesi ve dahil olduğu grubuyla da konuşmayı (relation-centered model) esas alan bir dini konuşma (pastoral counseling) modeli geliştirilmiştir (Heitink, 60).

iii. *Teselli ve tefsir modeli (hermönetik)*: Bu model ilk iki modelin birleşiminden doğmuş üçüncü bir modeldir. Karşılıklı konuşarak anlama, açıklama (tefsir/hermönetik) yorumlama (te'vil/interpretation) ve anlamlandırma esasına dayanır. Bir başka deyişle kişinin hayat hikayesini dinleyip, yorumlayıp onu teselli edebilmektir. Biz buna bu sebeple kısaca *Teselli modeli* diyoruz. Çünkü bu modelde netice itibarıyla MBG bir tesellidir. Bu modelde, terapide olduğu gibi counselling metodu kullanılır. Counseling aslında konuşma, tavsiye ve teselli etme anlamlarına gelir. Örneğin Hz. İsa bir tesellici'(the Counselor) dir (Heitink, 230). Hz. Muhammed'i de 'alemlere rahmet' olan bir tesellici olarak görmek mümkündür. Bu modelde MBG kişinin hayat tecrübesi (hikayesi) ile geleneği (traditon) arasında bir köprü, bir tercüman olma durumundadır. Amaç bunlardan hareketle muhatabın hayatına, varlığına yeni bir anlam verebilmesinde ona yardımcı olmak, teselli etmektir. Tesellinin içinde yeni bir ışık, yeni bir anlam, yeni bir ümit vardır. Kendini, olayları, varlığı yeniden anlama (keşfetme) ve anlamlandırmaktır. Hollandaca tabiriyle buna 'zingeving' (hayatı, varlığı anlamlandırarak, hayattan zevk alabilme) denmektedir. Tefsir ve teselli modeli dediğimiz (Hermenötik) model (yaklaşım) buna yardım eder. Hermenötik demek de zaten (mukaddes) kitabı açıklamak (tefsir), yorumlamak

(te'vil) ile ilgilidir. Burada insan da yaşayan bir kitap (living human document) olarak düşünülür.

Hermenötik, Hıristiyanlıkta Mukaddes Kitabı açıklama ve yorumlamada bir metodur. Bu tabiri Kur'an'ın açıklama ve yorumu için de (tefsir ilminde) sık sık kullananlar vardır. Kontekste bakarak teksti (metni, mesajı) veya tekste bakarak konteksti anlama, açıklama, yorumlama ve anlam vermeyle ilgilidir. Bunun Manevi Bakımda revaçta olmasının sebebi, insanın da anlaşılıp yorumlanmaya muhtaç bir kitap (document) gibi görülmesi ve ona kendini anlamada ve hayatını yeniden yorumlayarak ona yeni bir anlam vermesinde yardımcı olunmak istenmesidir. Bu modelin doğuşunda ve geçerlik kazanmasında, Batı dünyasında daha açık görülen ve adına dinden, kiliseden uzaklaşma anlamında 'sekülerleşme' (sadece dünyaya önem verme, dinden kopma) denilen sürecin de önemli bir etkisi vardır.

Bu üçüncü modelde insanların küçük hayat hikayelerini, tecrübelerini, his, duygu ve düşüncelerini dikkatle dinleyerek kişilerin hayatının bundan sonrasını nasıl inşa edeceği konusunda onlarla fikir alışverişinde bulunarak, özellikle inanca dayalı (manevi) konularda sohbet ederek, muhatabın istek ve ihtiyacına göre dini, manevi soru ve sorunlarının ele alınmasında onlara yardımcı olmak esas alınır. Bu da kişilerin günlük tecrübeleriyle, inanç ve gelenekleri arasında bir nevi köprü kurarak gerek insanlarla, gerek Allah'la olan bağlarını güçlendirmede, düzeltmede, barıştırmada yardımcı olmakla olur.

Bugün artık modern dünyada geçmişte kalmış büyük hikayelerin, insanların değişik ideolojilerle kurtarma çabalarının fayda vermediği görüldüğünden büyük hayallerin peşinde koşmak yerine insanların günlük hayat tecrübelerine, küçük hikayelere önem verme devri başlamıştır. Bu yaklaşım Manevi Bakım'da da başarılı bir şekilde kullanılmaktadır. Bunda insana değer vermek, ilgi göstermek, ona değer verildiğini, yalnız olmadığını hissettirmek ve yanında olarak, ziyaretinde bulunarak, derdine, sırrına güvenli bir ortak olabilmek önemlidir. Amaç insana, içinde bulunduğu sıkıntılı durumu göğüslemesinde etkin bir şekilde moral desteği verebilmektir. Başına gelen olayları olumlu bir şekilde yorumlayıp, hayattan tekrar zevk almasına, hayatının geri kalan kısmının anlam kazanmasına yardımcı olmaktır. Manevi Bakım Görevlisinden beklenen de budur.

Bunu yaparken MBG olarak kendi kafasında olan mesajı, idealinde olanları muhataba vermeye çalışmayacak; muhatabının kafasında olan mesajı almaya çalışarak, muhatabı meşgul eden bu tip soruların arka planında neler olduğunu anlamaya ve ona bunu tekrardan yorumlayıp anlatmaya gayret edecek-

tir. MBG'den beklenen, bir kitap olarak kabul edebileceğimiz insanı okuyup, yorumlayıp, onu yine kendisine anlatmak, ondaki sırları çözebilmek; ayeti ayetle açıklamak gibi, onun bir tecrübesini diğer bir tecrübesiyle açıklayarak, aralarında bağlantılar kurarak, onu kendi kendisiyle konuşmaya sevk edebilmektir. Böylece muhataba hayatında yeni bir yol, sağlıklı bir program, yeni bir hamle yapmasına yardım etmiş, onu cesaretlendirmiş ve destek olunmuş olur. Bu modelde gaye, kişinin pozitif düşünerek, ümidini kesmeyerek, kendini ve başkalarını affetmesini öğrenerek, kendisiyle inancı arasında yeniden bir köprü kurarak, kendi kendine yardım edebilmesine yardım etmektir. Modern psikolojide olduğu gibi Manevi Bakım'da da yardım etmeden beklenen budur. Hümanist psikoloji denen modern psikolojide de hedef budur. Bu anlamda MBG, her konuda bir fikri olup tavsiyelerde bulunan veya muhatabının ihtiyacını bir çırpıda halletmeye çalışan biri olarak değil, muhatabı anlamaya ve onun kendi kendisine yeni bir yol çizmesine destek olan kişidir. Bu desteğe, muhatabın ihtiyaç duyduğu her türlü dini- manevi hizmeti vermek dahildir.

Manevi Bakım uygulamasında ise genelde psiko-terapide kullanılan metodlardan istifade edilmektedir. Profesyonel bir MBG'den beklenen bu metodları bilmesi ve uygulamsıdır. Bu metodların başında da 'conseling' denilen samimi, aktif konuşma ve dinleme metodu gelir.

6.1. Counseling (konuşma, tavsiye ve teselli) Metodu

Counseling, yukarıda da belirtildiği gibi, kelime anlamı itibariyle tavsiye etmek veya teselli etmek demektir (Heitink, 230). Bu da muhatabı dikkatli bir şekilde ilgiyle dinleyerek, uygun sorularla derinlemesine konuşarak, problemini kendine çözdürme metodu şeklinde tarif edilebilir. Esasında psiko-terapi'de kullanılan bir methoddur. Manevi Bakımda da bundan istifade edilmektedir. Zira profesyonel bir MBG, esasen bir problem çözücü veya nasihat edici değil, alternatifler göstererek muhatabının doğru bir seçim yapmasına, hayat yolu çizmesine yardımcı olabilir. Amerikalı Eğitimci John Dewey'in eğitimde 'yaparak öğrenme' (learning by doing) denilen pragmatik yaklaşımını esas alan Hiltner, konuşarak insanlara yardım etmeyi (counseling), 'kişilerin kendilerine yardım etmelerini sağlamaktır' diye tarif eder (Heitink, 56). Bu yaklaşımı esas alan MBG, hem kendi yükünü azaltır, hem de muhatabını aktif hale getirir. Eğer muhatabı dua etmeye önem veriyorsa ona nasıl dua edebileğini öğretir ama dua edip geçmez. Muahatabı ibadete önem veriyorsa ona ibadeti öğretir, yapılmasında yardımcı olur, eşlik eder; bunun muhatabı için ne anlama geldiği konusunda onunla konuşur. Aslında her ibadet bir psiko-terapidir; manevi bir tedavidir. Bunu birisi ibadette bulurken bir

diğeri müzikte, şiirde veya bir sembolde (mum yakmak gibi) bulabilir. Önemli olan yaptığı şeyin kendisi için ne anlama geldiği, kendisine ne faydasının olduğudur.

Counseling’de bir takım aktif dinleme, anlama, öğrenme, öğretme metodları vardır. Manevi Bakım eğitiminde bunlar hem teoride öğretilir, hem de pratikte uygulanır. Supervisi ile öğrencinin gerek meslek tecrübesi, gerek metod bilgisi gerekse kişiliğinin geliştirilmesi sağlanır. Bu itibarla Manevi Bakım’da model ve metod bilgilerinden habersiz olan bir Manevi Bakım Görevlisinin profesyonelliği (bu işe ehil oluşu), söz konusu değildir.

Bu model ve metodların yanında bir de, psikoterapi’de olduğu gibi, Manevi Bakım Görevlisinin de esas alması gereken temel prensipler vardır. Bunların başında yine psikoterapide kullanılan muhatabı merkeze almak (patient-centered), empati göstermek, ön yargılı olmamak, herkesi olduğu gibi kabul ederek ona yaklaşmak, onunla samimi bir diyaloga girmek gibi prensipler gelir. Burada diyalogun anlamı kişileri iknaya çalışmak değildir. Diyolog esasen tartışma ve iknadan farklı bir şeydir. Profesyonel bir MBG, hiç bir zaman muhatabıyla tartışmaya girmez. Çünkü hedefi ikna değil, yardım etmektir. Muhatabıyla diyaloga girmek demek, muhatabı bir eşya gibi (obje) değil, kendi gibi insan (subje) olarak görüp ona ‘insan’ gibi davranmasıdır (subject-subject relation). Bu metod Sokrat metodu olarak da bilinir. Muhataba uygun sorular sorarak, ona sorusuna, problemine kendisinin çözüm bulmasını öğretmek, bir çeşit ebelik (doğurtma) yapmak olarak tarif edilir.

Manevi Bakım ilişkisinde amaç daha önce de belirtildiği gibi kişilerin kendi kendilerini değiştirmesinde ve geliştirmesinde yardımcı olmaktır. Bütün bunları yapabilmek ise iletişim tekniklerini (iyi soru sormayı, yorum yapmayı, sözlü, sözsüz, konuşmayı yürütebilmeyi) iyi bilmekle olur. Hiç bir mesleğin (profesyonelliğin) eğitimsiz kazanılması mümkün olmadığı için bu mesleğin de en iyi bir şekilde, ancak üniversite düzeyinde, verilecek akademik bir öğretim ve eğitimle verilmesi söz konusudur. Bu sebeble Batı’da artık MBG yetiştirme konusu, yüksek eğitimde ayrı bir branş olarak yerini almıştır.

7. Hollanda’da Manevi Bakım Eğitimi

Hollanda’da yüksek öğrenim seviyesindeki ilahiyat eğitimleri, esasen, kiliselerdeki yüksek seviyedeki din görevlilerine (prister) yardımcı eleman yetiştirir. Çünkü kilise’de prister’lik yapmak, özel bir eğitim ve Kilise tarafından resmen, manevi bir görevle (wijding) görevlendirilmekle olur; bunun da, kilise tarafından belirlenen, özel şartları vardır. Örneğin, Katolik Kilisesinde kadın prister olamaz. Bu en azından birçok kilisede tartışma konusudur. Ama prister

yardımcısı olabilir. Kilise dışında eğitim görenler de prister yardımcısı olabilirler. Pristerlerin, nikah kıyma, hastanın başını yağlama, vaftiz etme gibi özel görev ve yetkileri vardır. Yardımcıları bunları yapamaz ama kilisedeki diğer hizmetlere yardım ederler.

Üniversite seviyesinde Manevi Bakım sahasında yapılan mastır eğitiminde ise resmi kurumlara MBG yetiştirilir. Zira Manevi Bakım Meslek kuruluşları artık bu görevlilerin üniversite seviyesinde akademik bir eğitimden geçmesini şart koşmakta, resmi kurumlar da buna önem vermektedirler. Bu maksatla Hollanda’da hem yüksek okul, hem üniversite seviyesinde bu eğitim verilmektedir.

İçerik itibariyle üç yıllık akademik eğitim sonrasında bir veya iki yıllık mastır eğitimi olarak verilen bu akademik meslek eğitiminde Manevi Bakımın teorisi yanında, pratiği (stajı) da yaptırılmakta; 4-6 aylık bir stajdan geçen öğrencilere staj sırasında ayrıca supervisi denilen özel bir uygulama ve iletişim teknikleri dersi de verilmektedir. Ayrıca din psikolojisi dersleri de alan öğrenciler, Manevi Bakım sahasında 40-50 sayfalık bir bitirme tezi hazırlamakla yükümlüdürler. Bu sebeble staj ve supervisi bu eğitimin olmazsa olmazlarıdır. Staj yapılan yerde öğrenci, görevli bir Manevi Bakım Görevlisinin kontrolünde çalışır; neticede ondan olumlu (yazılı) onay almak zorundadır. Haftada ez az iki gün takip ettiği stajda öğrenci tecrübelerini rapor haline getirip bunun supervisor’u ile analizini yaparak tecrübe ile öğrenmede mesleki gelişimini sağlar.

8. Organizasyon: Manevi Bakım Görevlisi Atama Kurumları

Hollanda’da resmi kurumlara MBG atamak için her din ve inanç grubuna ait ‘zendende instantie’ (gönderici, atayıcı kurum) denilen temsil kurumları vardır; Kiliselerin temsil kurumu, Yahudilerin temsil kurumu, Hümanistlerin temsil kurumu gibi. Temsil kurumları devlet tarafından resmen ‘tanınmış’ olmadan atama yapamazlar. Bunlar ancak devlet tarafından resmen tanındıktan sonra (eğitim, manevi bakım gibi sahalara) atama yapma yetkisine sahip olurlar. Hollanda’da bugün artık sadece kilise ve hümanistlerin değil, Hinduların, Budistlerin ve Müslümanların da birer ‘atama kurumu’ vardır. Müslümanlar adına, camilerin üst kuruluşlarından oluşan CMO (Devletle İlişkiler Organı), 2007 yılından bu yana devlet tarafından resmen (atama kurumu olarak) tanınmış tek kuruluştur. Müslümanların Manevi Bakım Görevlileri, hastane, hapisane, askeriye gibi yerlere prensipte bu kurumca atanmaktadır. Her ne kadar bazı hastaneler (atama işlerinde serbest olduklarından) bu kurum adına

atanmış olmayı, henüz, şart koşmuyorlarsa da hapishane ve askeriye bu ‘atama’ kurumlarının onayı olmadan bir atama yapılma imkanı bulunmamaktadır. Bundan daha önemlisi Manevi Bakım’ın finansıdır. Manevi Bakım’da finans meselesi, Hollanda’da Manevi Bakım kanunuyla 1996’dan itibaren tam olarak halledilmiştir. Zira bu kanunla Manevi Bakım Görevlilerinin maaşı artık (eskiden olduğu gibi dini kuruluşlar tarafından değil), hastane, hapishane ve askeriye gibi kurumlar tarafından ödenmektedir. Bu da Manevi Bakım’ın resmi kurumlarda entegrasyonunu sağlamıştır.

9. Manevi Bakımda Hukuki Durum

Manevi Bakım, Hollanda’da tarihi, dini ve kültürel alt yapısı itibariyle, orta ve yakın çağda, hep Kilise kurumunun yetki ve desteğinde yürütülmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşından sonra kısmen devlet desteğini almış, 1996 yılında yüzde yüz devlet desteği kanunla kesinleşmiştir. Konu 1985-95 yılları arasında on yıl tartışıldıktan sonra Sağlık Kalite Kanunu içinde ve temel sigorta kapsamında halledilmiştir. Sağlık Kalite Kanunu’nun 3. maddesi şöyledir: *‘Devlet, sağlık kurumlarında 24 saatten fazla kalan hastalara, mümkün mertebe, kendi din ve inançlarından olan görevlilerce, Manevi Bakım hizmeti verdirmekle yükümlüdür’*.¹⁸ Hapishane ve Askeriye’de konuyla ilgili amir kanunlar daha eski tarihlere dayanır. Bizim burada vurgulamak isteğimiz husus, Hollanda’nın söz konusu kurumlarında Manevi Bakımın gayri resmi veya gönüllülük esasına dayalı bir meslek olmadığıdır. Manevi Bakım, kanuni altyapısı olmadan, finans desteği sağlanmadan ve eğitimi verilmeden hiç bir ülkede istenen başarıya ulaşamaz. Bu durum Türkiye için de geçerlidir. Şimdi Türkiye’deki durumu Manevi Bakım açısından kısaca değerlendirelim.

10. Türkiye’de Manevi Bakım

10.1. Hapishanelerde

Türkiye’de, yer yer, hastane ve hapishanelerde, dini danışman, imam veya vaiz adı altında Diyanet İşleri Başkanlığınca (bazı yerlerde belediyelerce) geçici veya devamlı din görevlisi istihdam edilse de bunun ne özel bir kanuni alt yapısı, ne de kurumlarda yaygınlığı ve devamlılığı, vardır. Her ne kadar 1950’den bu yana Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı işbirliğinde ‘ceza evi vaizleri’ (Seyyar, 73) haftalık tebliğ ve irşad görevi yapıyorlarsa da, bu hizmet, Hollanda’da yapıldığı gibi mahkumlarla birebir veya grup halinde konuşmalar şeklinde ve tam mesai ile yapılan bir hizmet değildir.

18 [\(www.vgvz.nl/over_de_vgvz/beroepsstandaard\)](http://www.vgvz.nl/over_de_vgvz/beroepsstandaard).(9.04.2012)

10.2. Askeriyede

Askerlik mecburiyeti olmayan ama buna rağmen 75.000 sivil ve asker personeli olan Hollanda ordusunda 150 adet, Katolik, Humanist vs. Manevi Bakım Görevlisi yanında (2008'den bu yana) iki tane de Müslüman Manevi Bakım Görevlisi, aynı şekilde tam mesai ile çalışmaktadırlar.¹⁹ Bunların hepsi de Yüksek tahsillidirlir. Üstelik askeriye'de çalışan, hangi din'den olursa olsun Manevi Bakım Görevlilerinin tamamı Subay rütbesindedir. Yani askerin yanında asker, Albayın yanında Albay rütbe ve yetkisinde hareket eder. Türkiye'de ise 'Osmanlı Ordusunda alaylarda müftülükler ve taburlarda da tabur imamları' varken ve yaklaşık 1000 kişiye bir imam, 3000 kişiye bir müftü görevlendirilirken, Cumhuriyetle birlikte bu kaldırılmış ve artık bir milyonluk Türk Ordusunda, 2009 yılı itibariyle sadece, 10 tane 'Din İşleri Subayı' bulunmakta olup, onlarda zorunlu olan, Din Kültürü ve Ahlak dersi öğretmenliği yapmakta oldukları bildirilmektedir.²⁰

10.3. Hastanelerde

Türkiye'de hastanelerde Manevi Bakım Görevlisi ile ilgili hukuki alt yapısı hazırlanmış bir düzenleme bulunmamaktadır. Nitekim konuyla ilgili yapılmış bir araştırmaya göre Türkiye'de, hastanelerde, 'din ve moral' hizmetlerinin yürütülmesi için 1995'te Sağlık Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı işbirliğiyle başlatılan uygulama, 11 ay kadar sürmüştü; 'doktorlar karşı çıkıyor' gibi gerekçelerle, Danıştay kararıyla kaldırılarak resmen sona ermiştir (Altaş, 600). Bizce bu başarısızlığı 'doktorlar hastane imamına karşı' gibi gerekçelerle doktorlara yüklemek haksızlık olur. Zira yapılan araştırmalarda da belirtildiği gibi, 'hastanelerde din ve moral hizmeti veren görevliler hiçbir (hastaneyle ilgili) formasyona sahip olmadan bu görevlere atanmışlardır. Hatta bazı yerlerde atanan görevliler Fakülte mezunu bile olmayıp imam, müezzin, kayyım gibi görevlilerdir' (Seyyar, 73).

Kanaatimizce Türkiye'de bu konuyla ilgili eş zamanlı olarak yapılması gereken üç husus bulunmaktadır: Bir taraftan İlahiyat Fakültelerinde bu mesleğin stajlı mastır eğitimi organize edilmeli, diğer taraftan hukuki alt yapı hazırlanmalı, öbür taraftan da Diyanet İşleri Başkanlığı uygulamayı başlatmak üzere gerekli adımları atmalıdır.

19 www.humanistischverbond.nl/diensten/geestelijk/krijgsmacht.(09.04.2012)

20 www.adnantanriverdi.com/index.php/askeri-konular/yukse-askeri-sura-karar-lari/irtica-yorumlari/238-din-isleri-icin-10-subay-yeter-mi-25-temmuz-2009.html(09.04.2012)

Kaynaklar

- Altaş, Nurullah (1999). “Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)”. *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Beleidsplan (2009-2014). ‘Zin in de toekomst’. Universitair Medisch Centrum Utrecht, Dienst Voor Levensoriëntatie & Geestelijke Verzorging.
- Bouwer, J.(1998) *Grondslagen van geestelijke zorgverlening als wetenschappelijke discipline*.
- Buuren, A. Van (1996). “Opzoek naar een nieuwe (werk) definitie van geestelijke verzorging. Enkele persoonlijke kantekeningen”. in: J.J.A. Doolaard (red.), *Handboek Geestelijke Verzorging*, Kampen: Kok.
- *Buhari (1982). İstanbul*
- Heitink, Gerben (1998). *Pastorale Zorg*. Theologie Differentiatie Praktijk. Handboek Praktische theologie, Kampen: Kok.
- Mooren, J.M.H (1989). *Geestelijke Verzorging en Psychotherapy*. Baarn, 1989.
- Münavi, Zeynüddin Muhammed `Abdürâûf (1972) *Feyzü'l Kadîr, Şerhu'l Camii's-Sağîr*, Beyrut.
- Seyyar, Ali (2008). *Manevi Sosyal Hizmetler*. İstanbul.
- Verzamelde Nota's van de Werkgrup (van UMC-Utrecht) (1999). *Geestelijke Verzorging in Multicultureel Prespectief. Identiteit, Amtelijkheid en Professionalisering*. Februari.
- www.gevangenisimam.nl, info: Mohamed Ajouau, Hoofd IGV bij het Ministerie van Veiligheid en Justitie (Bilgi: M.Ajouau, Adalet Bakanlıği İslam Manevi Bakım Daire Başkanı). (14.05.2012)
- http://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2011/12/01/46191408/Defensie_erkent_Con_tactorgaan_Moslims_en_Overheid (14.05.2012)
- www.gevangenisimam.nl; www.iofc.nl/node/41437. (05.04.2012)
- www.iofc.nl/node/41437. (05.04.2012)
- www.humanistischecanon.nl/ (05.04.2012)
- www.umcutrecht.nl/levensorientatie (05.04.2012)
- www.humanistischecanon.nl; www.humanistischverbond.nl (05.04.2012)
- www.uvh.nl. (05.04.2012)
- <http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Professional%20Standard%20Spiritual%20Counselors%202005.pdf>. (05.04.2012)
- www.vgvz.nl/over_de_vgvz. (05.04.2012)
- www.vgvz.nl/over_de_vgvz/beroepsstandaard (English version of the Professional Standard Spiritual
- www.vgvz.nl/over_de_vgvz/beroepsstandaard. (9.04.2012)
- www.humanistischverbond.nl/diensten/geestelijk/krijgsmacht. (09.04.2012)